

TÚŽBA PO ÚPLNE INOM

(Interview Helmuta Gumniora s MAXOM HORKHEIMEROM)

Max Horkheimer (1895-1973) je hlavným predstaviteľom frankfurtskej školy a spolu s T. W. Adornom zakladateľom kritickej teórie. Jeho filozofické názory sa riadia tézou, že základnou úlohou filozofie je kritika aktuálneho spoločenského bytia, teda kritika daného. Horkheimerovo myslenie bolo podstatne inšpirované lektúrou K. Marxa. V nadväznosti na kritickú analýzu ideológií marxizmus do istej miery opustil. Teoretické poznanie zohrávalo u Horkheimera prostrednícku úlohu pre spoločenskú prax. Analyzoval modernú spoločnosť v jej kritických momentoch: nesloboda, podliehanie inštitucionálnym tlakom, autoritátorstvo, inštrumentálny a logikou riadený svet.

M. Horkheimer je autorom viacerých diel: *Über Kants Kritik der Urteilkraft als Bindenglied zwischen theoretischer und praktischer Philosophie* (1925), *Anfänge der bürgerlichen Geschichtsphilosophie* (1930), *Eclipse of reason* (1947). Spolu s T. W. Adornom napísal *Dialektik der Aufklärung* (1947).

Uvedený rozhovor M. Horkheimera s H. Gumniorom treba zasadiť do širšieho interpretačného rámca, z ktorého viac vystúpi do popredia Horkheimerovo hľadanie úplne Iného. Prvú časť tohto rámca tvorí Horkheimerovo štúdium Marxovej filozofie, v ktorej sa objavujú protichodné hodnotenia náboženstva. Druhou je Horkheimerov židovský pôvod. Židia vďaka ich vôli po spravodlivosti sa stávajú nepriateľmi totalitarizmu. V tom však spočíva aj jeden z prameňov antisemitistických hnutí. Tretiu časť tvorí Horkheimerovo chápanie náboženstva. Náboženstvo je podľa neho človeku vlastná túžba po dokonalej spravodlivosti, ktorá na tomto svete nejestvuje a ani jestvovať nemôže. Preto je táto túžba úplne transcendentná. Má svoj domov v úplne Inom. Čo znamená pre Horkheimera to úplne Iné? S týmto pojmom sa stretávame v Starom zákone, kde Boh dáva príkaz židovskému národu nezhotovovať žiadny obraz Boha. Z tohto príkazu vznikla židovská teológia ako náuka, v ktorej sa uznáva, že Boh ostáva vždy len nepochopiteľným tajomstvom. Tento názor prenikol do kresťanstva v podobe negatívnej teológie. Štvrtou časťou tohto interpretačného rámca je novoveký filozofický agnosticizmus, ktorý hlásal, že nadzmyslové je úplne nepochopiteľné a racionálne poznanie Boha je nemožné. V tomto zmysle bol aj I. Kant agnostik. Poslednú, piatu časť tvorí teologické myslenie prvej polovice 20. storočia, ktoré vošlo do dejín myslenia pod názvom dialektická teológia (K. Barth, R. Bultmann).

Horkheimerovo myslenie v tomto dialógu môžeme charakterizovať ako konjunkciu židovskej negatívnej teológie a filozofického agnosticizmu, ktorá vrcholí v túžbe po úplne Inom. Uvedený rozhovor bol označený aj ako spoveď kacíra na smrteľnej posteli. Do akej miery ide o Horkheimerovu spoveď, teda o odmietnutie či korekciu jeho dovtedajších názorov, to už ponechávame na čitateľa.

"Skutočne slobodné zmýšľanie obsahuje pojem Nekonečného ako vedomie konečnosti pozemského diania a nezmeniteľnej opustenosti človeka a ochraňuje

spoločnosť pred tupým optimizmom, pred nanútením jeho vlastného vedenia ako nového náboženstva."

Túto vetu napísal Max Horkheimer pred 35 rokmi v americkom exile. Vtedy už bol viac ako rok v New Yorku. Pokladal sa vtedy za marxistu, za zakladateľa teórie, ktorá sa pokúšala pochopiť spoločenskú činnosť ako výrobný proces, filozofiu ako boj, a nie ako od sveta vzdialenú špekuláciu, a ktorá od revolúcie očakávala zdravý svet, rozumný stav spoločnosti.

H. G.: *Pán Horkheimer, ako sa môže stať, že marxista, revolucionár napíše takúto vetu?*

Max Horkheimer: Súhlasím. Bol som marxista, revolucionár. Marxom som sa začal zaoberať po prvej svetovej vojne, pretože tu bola zrejmá hrozba nacionalizmu. Veril som, že nacionálny socializmus by sa mohol odstrániť revolúciou, a to marxistickou revolúciou. Môj marxizmus, moja revolučnosť bola odpoveďou na totalitné vládnutie prave. No už vtedy som pochyboval, či Marxom požadovaná solidarita proletariátu nakoniec vedie k správnej spoločnosti. Marxovým východiskom bol útlak proletariátu. Požadoval, aby si proletári uvedomili túto situáciu. Až potom objavila, že majú spoločný záujem: radikálne odstránenie útlaku.

No v tomto bode sa Marx mýlil. Sociálna situácia proletariátu sa zlepšila bez revolúcie a spoločným záujmom už viac nie je radikálna zmena spoločnosti, ale len lepšie materiálne vytváranie života. No solidarita tu existuje. Vo vete, ktorú ste citovali, som sa pokúsil naznačiť, že to nie je solidarita určitej triedy, ale taká, ktorá spája všetkých ľudí. Mám na mysli solidaritu, ktorá vyplýva z toho, že ľudia musia trpieť. Že umierajú, že sú konečnými bytosťami. Pokiaľ sme všetci jedno, všetci máme pôvodný ľudský záujem na vytvorení sveta, v ktorom by bol život všetkých ľudí krajší, dlhší, lepší, bez utrpenia. Dodal by som ešte - no v to nemôžem skutočne dúfať -, že by sme mali mať záujem na vytvorení sveta, ktorý by bol priaznivejší pre rozvoj ducha.

H. G.: *Hovoríte o konečnosti človeka. Vtedy ste hovorili o pojme nekonečného, ktorý sa zachováva ako vedomie konečnosti. Pred niekoľkými rokmi ste v článku o Schopenhauerovi napísali: "Myšlienka na pravdu, poznanie toho, čo skrýva, a opustenosť ľudí určite nie sú v protiklade. Práve preto je pravá filozofia kritická a pesimistická, i keď ani smútok neexistuje bez šťastia." Keďže vieme o našej konečnosti, o našej nevyhnutnej smrti, znamená to, že vieme aj o jestvovaní nekonečného, o tom, že Boh existuje?*

Max Horkheimer: Nie, takto to nemôžeme povedať. Nemôžeme dokázať existenciu Boha. Vedomie našej opustenosti, našej konečnosti nie je dôkazom existencie Boha, ale môže vyvolať iba nádej, že jestvuje nejaké pozitívne absolútne. Vzhľadom na utrpenie na tomto svete, vzhľadom na bezprávie je predsa nemožné veriť v dogmu o existencii všemohúceho a dobrotivého Boha. Keby sme to chceli vyjadriť presnejšie, vedenie o opustenosti človeka je teda možné len vďaka myšlienke na Boha, nie vďaka absolútnej istote o jeho existencii.

H. G.: *Aký je to Boh, keď myšlienka naň vyvoláva v človeku vedomie opustenosti?*

Max Horkheimer: K tomu by som dodal, že o Bohu nemôžeme nič vypovedať. To nie je len tvrdenie, ktoré, ako by ste sa mohli domnievať, súvisí s mojím židovským pôvodom, ale rozhodujúca zásada kritickej teórie. Absolútne nemôžeme zobrazit'; keď o ňom hovoríme, nemôžeme povedať vlastne nič viac než toto: Svet, v ktorom žijeme, je relatívny. Pokúsme sa to povedať ešte inak. Ak by sme s istotou vedeli, že Boh je, potom by bolo vedenie o opustenosti človeka podvodom, vlastne by sme o tom nevedeli.

H. G.: *Hovorili ste o židovstve. V čom spočíva súvislosť s kritickou teóriou?*

Max Horkheimer: Zbožný Žid napríklad odmieta napísať slovo "Boh". Namiesto toho urobí apostrof, pretože Boh je "Nepomenovateľný", pretože "Boh" sa nedá zobrazit' ani v slove.

H. G.: *No obava zo zobrazenia Boha má predsa svoj pôvod v božom príkaze, ktorý podľa Biblie dostal Mojžiš na vrchu Sinaj: Neurobíš si obraz Boha.*

Max Horkheimer: Prirodzene, to je to. Nemali by sme sa opýtať, prečo jestvuje tento príkaz? Žiadne iné náboženstvo okrem židovského tento predpis nepozná. Domnievam sa, že tento príkaz jestvuje preto, lebo v židovskom náboženstve nie je tak dôležité to, aký je Boh, ale to, aký je človek.

Mám na mysli korešpondenciu medzi Paulom Claudelom a André Gidom, v ktorej sa Claudel pokúša priviesť Gida ku kresťanstvu. V nej Gide píše Claudelovi, že sa mu zdá nemožné veriť v dogmy kresťanstva. Claudel mu odpovedá zhruba v tomto zmysle: Potom ani never, ale choď do kostola a rob všetko, čo je predpísané a potom sa presvedčíš. Podobne zmýšľajú Židia, ktorí sa tisícročia pridŕžiavali všetkých predpisov. Rabin by možno povedal: Daj mi pokoj s vierou. Rob, čo je predpísané!

Práve preto má židovstvo omnoho bližšie ku katolicizmu ako k protestantizmu. V katolicizme hrá konanie dôležitejšiu úlohu ako viera. Pojem viery je vlastne objav protestantizmu, aby na jednej strane veda, na druhej strane povera neboli jedinou alternatívou. Na záchranu náboženstva sa našlo niečo tretie - viera.

Pre židovstvo tento problém nikdy nejestvoval. Predpisy určujú celkový život zbožného Žida. To židovstvo zjednocovalo. Všade, kam Žid prišiel, žili jeho bratia vo viere podľa tých istých príkazov.

H. G.: *Ak to smiem priostriť, tak rozhodujúci je teda vlastný postoj, konanie; nie je dôležité, či nejaký Boh je, či v neho verím alebo neverím.*

Max Horkheimer: Cez prizmu dialektiky je to dôležité i nedôležité zároveň. Preto nedôležité, a to som už povedal, lebo o Bohu nemôžeme nič povedať a vzhľadom na utrpenie, ktoré po tisícročia vládne na tejto zemi, nedá sa veriť učeniu kresťanského náboženstva, podľa ktorého jestvuje všemohúci a dobrotivý Boh.

Dôležité je to preto, lebo za všetkým pravým ľudským konaním spočíva teológia. Spomeňte si, čo sme s Adornom napísali v *Dialektike osvietenstva*. Píšeme tam: Politika, ktorá v sebe, aj keď úplne nereflektovane, neobsahuje teológiu, nech by bola akákoľvek obratná, je koniec - koncov stále len obchodom.

H. G.: *Čo tu ale znamená teológia?*

Max Horkheimer: Pokúsim sa to objasniť. Z pozície pozitivizmu sa nedá odvodiť žiadna morálna politika. Z čisto vedeckého pohľadu pri všetkej sociálno-funkčionej diferenciovanosti nie je nenávisť o nič horšia ako láska. Nejestvuje žiadne logicky nevyhnutné zdôvodnenie toho, prečo nemám nenávidieť, ak si tým neprivolám v spoločenskom živote žiadne nevýhody.

H. G.: *Ak som Vám dobre rozumel, pozitivista môže teda približne v duchu Georga Orwella povedať: Vojna je tak dobrá alebo zlá ako mier, sloboda tak dobrá alebo zlá ako otroctvo, útlak.*

Max Horkheimer: To je absolútne správne - ako totiž exaktne zdôvodním, že nemám nenávidieť, ak mi to spôsobuje potešenie? Pozitivizmus nenachádza u ľudí transcendingúcu inštanciu, ktorá by rozlišovala medzi ochotou pomôcť a ziskuchtivosťou, dobrom a krutosťou, chamtivosťou a obetavosťou. Aj logika tu ostáva nemá. Neuprednostňuje žiadny morálny názor. Všetky pokusy, ktoré nezdôvodňujú morálku poukazovaním na druhý svet, ale na pozemskú múdrosť - aj sám Kant tomuto sklonu nie vždy oponoval - spočívajú na harmonických ilúziách. Všetko, čo súvisí s morálkou, sa v konečnom dôsledku obracia na teológiu. Celá morálka, minimálne v západných krajinách, má základ v teológii, nech sa teológiu pokúšame akokoľvek určiť.

H. G.: *Ešte raz moja otázka, pán Horkheimer: Čo tu znamená teológia?*

Max Horkheimer: V žiadnom prípade tu teológia neznamena vedu o božskom alebo dokonca vedu o Bohu. Teológia tu znamená vedomie toho, že svet je jav, že nie je absolútnou pravdou, tým posledným. Vedome sa vyjadrím opatrne - teológia je nádej, že sa nezastavíme pri neprávě, ktoré poznačuje svet, že neprávom nemôže mať posledné slovo.

H. G.: *Teológia ako výraz nádeje?*

Max Horkheimer: Radšej by som povedal - výraz túžby, túžby po tom, aby vrah nemohol triumfovať nad nevinnou obeťou.

H. G.: *To je čosi pôvodne kresťanské. Aj kresťan dúfa v spravodlivosť, v potrestanie zla a v blaženosť pre dobrých.*

Max Horkheimer: Pôvodne kresťanské a pôvodne židovské, no predsa s jedným rozhodujúcim rozdielom. Kresťanskí mučeníci ľahšie znášali všetky hrozné trápenia, pretože verili, že ich pozemská existencia je len krátkym prechodom do večnej blaženosti, ktorej budú osobne účastní. A to je obzvlášť dôležité.

U židovských mučeníkov to však bolo úplne inak. Prinajmenšom určite neverili, že môžu niečo získať osobne pre seba. Boli presvedčení, že budú naďalej žiť vo svojom národe. Židovskí mučeníci neobetovali svoj život pre vlastnú spásu, ale pre spásu národa. Jednotlivec nehral v židovstve takú veľkú úlohu ako v kresťanstve. Ak čítate Starý zákon - myslím predovšetkým na prvých päť kníh Mojžišových - nájdete tam, že slovo "Ty" sa týka tak jednotlivca, ako aj celého národa, pričom sa to nedá jednoznačne oddeliť. Preto je celkom možné, že preklad "Miluj svojho blížneho ako seba samého" nie je celkom správny. Vlastne by musel znieť: "Miluj svojho blížneho, lebo on je ako ty." Jedna z mojich študentiek o tom napísala doktorandskú prácu.

H. G.: *Kresťanstvo by sa predsa rozpadlo, keby sa nábožensky spojilo s národom, s určitým národom. Nezachovalo by si svoj nárok byť náboženstvom, pomocou ktorého sa všetci ľudia dosiahnu spásu. Ved' i v pôvodnom kresťanstve boli výmeny názorov o tom, či sa majú misionizovať iné národy.*

Max Horkheimer: Správne. Kresťanstvo preto muselo urobiť rad ústupkov. Ako príklad spomeniem Grékov a Rimanov. Boli to polyteisti, verili v mnohých bohov. Kresťanstvo oproti tomu tvrdilo, že je len jeden Boh, ale - a to je mimoriadne dôležité - v troch osobách. Domnievam sa, že kresťanstvo bolo aspoň v začiatkoch pokusom rozšíriť židovstvo. Preto bolo zvlášť dôležité uzatvárať kompromisy s náboženskými predstavami iných národov. Jedným z nich bol i pokus spojiť monoteizmus s polyteizmom.

H. G.: *Nemyslíte, že náuka o Trojici, o troch osobách a jednom Bohu, bola skôr pokusom spojiť židovský monoteizmus s predstavou, že Kristus bol Boží Syn? To bolo pre kresťanstvo veľmi dôležité, pretože Kristus ako Boží Syn ponúkal dôkaz toho, že dobro musí prísť do tohto sveta od Boha.*

Max Horkheimer: Povedal by som, že náuka o Trojici bola tiež pokusom o včlenenie Krista ako Božieho Syna do prísneho židovského monoteizmu. Ale rád by som sa vrátil k Vaším dvom poznámkam. Povedali ste, že dobro musí prísť od Boha. Tomu môžem protirečiť, tak z ortodoxne kresťanského, ako aj z ortodoxne židovského hľadiska. Dobro neprichádza len od Boha. Lebo kresťania i Židia veria, že Boh stvoril človeka na svoj obraz, a preto má človek slobodnú vôľu. Ak človek koná dobro, robí ho zo slobodnej vôle. Rovnako zo slobodnej vôle pácha zlo, ktoré už nepochádza od Boha. Najväčšou náukou v oboch náboženstvách, tak v židovskom ako aj v kresťanskom - a tu sa odvolávam na názor Schopenhauera - je náuka o dedičnom hriechu. Určovala doterajšie dejiny a pre mysliacich i dnes určuje svet. Prvé, čo človek urobil, bolo spáchanie veľkého hriechu v raji. Na jeho základe sa vlastne dajú pochopiť celé dejiny ľudstva teologicky.

H. G.: *Súhlasíte so Schopenhauerovým názorom?*

Max Horkheimer: Aj v tomto bode som Schopenhauerovým stúpencom. Podľa mňa je náuka o dedičnom hriechu jednou z najvýznamnejších teórií v náboženstve.

Náboženstvo malo predsa spoločenskú funkciu, ktorú dnes stratilo. Bol to princíp: Ak konáš dobro v zmysle náboženstva, budeš odmenený a tvoja duša prejde do blaženosti; ak páchaš zlo, ak hrešíš, budeš potrestaný, čaká na teba peklo. Prirodzene, Schopenhauer to popieral, no povedal niečo podobné. Podľa neho sa ten, kto pácha zlo, kto svojou vôľou k životu neguje iné individua, kto nachádza svoje šťastie na úkor šťastia iných, znovuzrodí v inej forme bez toho, aby vedel o svojom predošlom živote. Sám musí prekonať všetky muky, až kým mu ako pravdivému a pravému martýrovi nebude utrpenie iných tak blízke ako jeho vlastné, až kým nedokáže pociťovať súcit a spoločnú radosť. Teraz môžete porozumieť, prečo Schopenhauer nazval náuku o dedičnom hriechu veľkolepou náukou. Pre Schopenhauera je vlastne dedičným hriechom potvrdzovanie vlastného Ja a negácia iných individuí.

H. G.: *Chcel by som sa vrátiť k Vašej poznámke, ktorá ma prekvapila. Povedali ste, že náboženstvo stratilo svoju spoločenskú funkciu. Zdá sa mi, že práve dnes sa náboženstvo pokúša nájsť spoločenskú funkciu v dobe techniky. Mám na mysli novú teológiu, ktorej cieľom je liberalizácia náboženstva, tak na protestantskej, ako aj na katolíckej strane.*

Max Horkheimer: Zdá sa mi, že moderná liberalizácia náboženstva vedie k jeho koncu. Predsa každý, či si to uvedomuje plne alebo len čiastočne, dospeje k presvedčeniu, že liberalizácia náboženstva vychádza v ústrety bežnej politike. Robia sa ústupky, uzatvárajú kompromisy, paktuje sa s vedou. No veda nám predsa nemôže povedať viac než to, že Zem je mikroatóm, guľôčka vznášajúca sa v nekonečnom univerze, guľôčka pokrytá plesnivým povlakom.

H. G.: *Má sa podľa Vás náboženstvo vrátiť opäť k prikazom a zákazom? Má sľubovať dobrým blaženosť v raji a zlým peklo?*

Max Horkheimer: Nie, to nemôže. Má pomôcť človeku, aby si uvedomil svoju konečnosť a nevyhnutnosť smrti; aby si uvedomil, že túžba prevyšuje utrpenie a smrť, že pozemská existencia nemôže byť absolútna, posledná. To, čo rozumiem pod spoločenskou funkciou náboženstva a o ktorej si myslím, že sa stráca, sa možno zvýrazní tým, čo som napísal pred niekoľkými rokmi. V pojme Boha sa dlho uchovala predstava, že jestvujú ešte iné kritériá ako tie, ktoré príroda a spoločnosť artikulujú vo svojej činnosti. Z tejto nespokojnosti s pozemským osudom čerpá uznávanie transcendentnej bytosti svoju najväčšiu silu. Náboženstvo uchováva želania, túžby a žaloby nespočetných generácií. Čím viac sa v kresťanstve zosúladovalo Božie panovanie s pozemským dňaním, tým výraznejšie sa premieňal význam náboženstva. Aj v katolicizme sa Boh uznával v určitom ohľade ako stvoriteľ pozemského poriadku. Protestantizmus odvodzoval beh

sveta zo všemocnej vôle. Tým obe tieto náboženstvá nielen osvetlili pozemskú vládu zdaním božskej spravodlivosti, ale aj samu túto spravodlivosť zniesli do pokazených vzťahov skutočnosti. Úmerne tomu, ako sa kresťanstvo stalo spoločníkom štátu, stratilo kultúrnu funkciu prepožičiavania výrazu ideálom.

H. G.: *Práve to dnes moderní teológovia odmietajú. Cirkvi majú prebrať v spoločnosti rolu kritickej inštalácie. Prinajmenšom si to niektorí teológovia želajú, že by ju mali vykonávať. Veriacich už viac nemajú utešovať vo veci zlých pozemských vzťahov transcendentným rajom. Cirkvi sa majú stať nositeľmi revolúcie.*

Max Horkheimer: To by som v žiadnom prípade nechcel spochybňovať. Vy hovoríte o cirkvách, no ja som hovoril o náboženstve. Náboženstvo nemožno sekularizovať, ak sa ho nechceme vzdať. Spočiatku živá nádej, že aktuálne diskusie uchovajú náboženstvo v Cirkvi, je dnes márna. Dobrá vôľa, solidarita s biedou a úsilie o lepší svet odhodili svoj náboženský plášť.

H. G.: *Ostáva teda náboženstvu len túžba po Nekonečnom?*

Max Horkheimer: Túžba po dokonalej spravodlivosti. Tá sa nikdy neuskutoční v sekulárnych dejinách. Aj keby súčasné sociálne usporiadanie vystriedala lepšia spoločnosť, minulé biedy sa nenapraví a ťažká situácia v prírodnom prostredí nezmizne.

H. G.: *Predtým sme hovorili, že za všetkým pravým ľudským konaním stojí teológia, že sa celá morálka zakladá na nádeji v Boha. Stačí táto túžba na to, aby sme mohli morálne konať? Myslím, že sa musíme vrátiť ešte raz späť k našej hlavnej téme. V článku k 60. Adornovým narodeninám ste napísali: "Je márne zachraňovať absolútny zmysel bez Boha." Neznamená to, že morálne konanie sa musí odvolávať na Boha?*

Max Horkheimer: Nie, lebo na Boha sa nemôžeme odvolávať. Nemôžeme tvrdiť, že jestvuje nejaký všemohúci Boh, ktorý nám neustále hovorí, čo je dobré a čo zlé. Najprv by som sa ešte raz zmienil o túžbe. Možno porozumiete, prečo ju tak zdôrazňujem, keď si prečítate môj článok z roku 1933. Vtedy som sa pokúsil načrtnúť obraz sveta, na ktorom ani dnes nemusím nič meniť.

Vo svetovom meradle sa vedie čoraz väčší boj veľkých ekonomických skupín vlastniacich moc. Ten spôsobuje pokrivenie dobrých ľudských daností, prenikanie lži do vnútorného i vonkajšieho sveta a rast nesmiernej nenávisti. Ľudstvo v občianskej spoločnosti veľmi zbohatlo. Disponuje tak veľkými prírodnými a ľudskými silami, že by mohlo pokojne a dôstojne existovať. Pokrytectvo, ktoré ovláda nielen medzinárodné vzťahy, ale preniká aj do súkromnej sféry, všade zastiera naliehavosť tohto evidentného stavu. Spôsobuje ubúdanie kultúrnych snáh vrátane vedy, zdrsnenie osobného a verejného života, takže k materiálnej biede sa druží ešte bieda duchovná. Nikdy nebola chudoba ľudí v takom krikľavom protiklade k ich možnému bohatstvu ako dnes. Nikdy neboli spútané všetky sily tak hrozne ako v tejto generácii, keď deti hladujú a ruky otcov vyrábajú bomby. Zdá sa, že svet sa ženie do nešťastia, ba možno už v ňom je, ktoré

možno porovnať v rámci nám známych dejín so zánikom antiky. Nezmyselnosť osudu jednotlivca, podmienená nedostatkom rozumu a už predtým jednoduchosťou procesu výroby, sa v súčasnej fáze stala evidentným znakom ľudskej existencie. Každý je ponechaný napospas slepej náhode. Preto táto túžba po dokonalej spravodlivosti.

H. G.: *Povedali ste, že sa nemôžeme odvolávať na Boha, môžeme len povedať, že sme konečné bytosti. Môžeme chápať konečnosť bez vedenia o Nekonečnom?*

Max Horkheimer: Našu vlastnú konečnosť môžeme dobre poznať aj bez vedenia o takom niečom, ako je Nekonečno. Nezažívame utrpenie a smrť ako vymedzenie hranice, ako znaky našej ohraničenosti? Nezažívame denne, že sme takí, akí sme, v dôsledku udalostí, za ktoré vôbec nemôžeme? Tu je príklad: Keď malé dieťa vystiera ruky k matke a ona odpovedá na túto túžbu zlým pohybom, ľahostajne a chladne, môže to rozhodujúco formovať charakter dieťaťa, jeho neskoršie správanie a vzťah k svetu. Dieťa ostane zakríknuté a utiahne sa do seba.

H. G.: *Vráťme sa ešte raz k mojej otázke. Ako je možné morálne konanie?*

Max Horkheimer: Na Boha sa nemôžeme odvolávať. Môžeme konať len s vnútorným pocitom, že nejaký Boh je. To však nie je jediný zdroj morálky. Môžem urobiť niečo dobré pre nejakého človeka vo vedomom alebo nevedomom očakávaní, že moje pozitívne konanie obohatí môj vlastný život.

H. G.: *Znamená to: Očakávam, že vyššia inštancia odmeni moje pozitívne konanie?*

Max Horkheimer: Nie. To, že pre mňa vzniká z tohto konania pre iného, z tejto obetavosti pre neho niečo pozitívne, závisí predsa od toho, či má iný človek z tohto konania radosť. Až jeho pozitívne reakcie, jeho radosť z môjho konania obohacujú môj vlastný život. Pomyslite na lásku a priateľstvo. Ak je iný šťastný, som aj ja šťastný. Nemusi to teda byť nevyhnutne myšlienka na Boha, čo určuje moje konanie k inému človeku a prepožičiava mojim činom kvalitu, ktorú nazývame morálka. Je to jednoducho skutočnosť, že ak musím obetovať svoj život inému človeku, môj vlastný život sa obohati vďaka reakciám iného človeka.

Keď si dnes spomínam na svoje vlastné manželstvo, musím povedať, že mnohé jeho pekné momenty spočívali práve v tom. Áno, moje manželstvo sa utváralo tak, že moja manželka nielenže obetovala svoj život mne, ale sa mi stala tým najvyšším. To je aj dôvodom, prečo tak kriticky v súčasnosti rozmýšľam o tom, ako takmer nevyhnutne mizne erotická láska.

H. G.: *Pán Horkheimer, na nemalý údiv Vašich mnohých žiakov a priateľov ste sa pokúsili ospravedlniť encykliku pápeža, v ktorej katolíkom zakazuje používať umelé prostriedky regulujúce pôrodnosť. Pápež sa pritom odvolával na Boží príkaz. Na čo ste sa odvolávali Vy pri Vašej obrane zákazu?*

Max Horkheimer: Kritická teória, a hovoril som ako kritický teoretik, má dvojakú úlohu. Chce ukázať to, čo sa má zmeniť, ale chce tiež pomenovať to, čo sa má zachovať. Preto má tiež úlohu poukázať na to, akú cenu musíme za určité opatrenie, za istý pokrok zaplatiť. Za antikoncepčnú tabletu platíme smrťou erotickej lásky.

H. G.: *Prečo?*

Max Horkheimer: Základ lásky je v túžbe po milovanej osobe. Nie je oslobodená od pohlavnosti. Čím je väčšia túžba po zjednotení s milovaným človekom, tým je aj láska väčšia. Ak sa zruší toto tabu pohlavnosti, padne zábrana, túžba sa nedozierne rozvíja, no láska stráca svoju bázu.

H. G.: *Domnievate sa, že sa to deje vďaka antikoncepčnej tabletke?*

Max Horkheimer: Áno. Tableta robí z Rómea a Júlie muzeálny kus. Odvážim sa to povedať drasticky: dnes by Júlia vysvetlila svojmu Rómeovi, že ešte musí rýchlo užiť tabletu a potom príde k nemu.

H. G.: *Nie je vzhľadom na tretí svet, na nerozvinuté krajiny v Afrike, Ázii a Latinskej Amerike, vzhľadom na Damoklov meč preľudnenia tableta pokrokom?*

Max Horkheimer: To nepopieram. Pokladám však za svoju povinnosť vysvetliť ľuďom, že za tento pokrok musíme zaplatiť. Touto cenou je rýchlejšia strata túžby a nakoniec smrť lásky.

H. G.: *Náš dialóg sa točí opäť okolo túžby. Vy a Adorno ste tiež hovorili o túžbe po Inom...*

Max Horkheimer: Práve v posledných dňoch som sa to pokúšal vysvetliť. Kant najjasnejšie formuloval kritiku všetkých predstáv metafyziky, ktoré sa pokúšali označiť Iné buď ako základ javu, alebo ako absolútne, ktoré prekračuje jav. Pozitívum týchto ideí, predovšetkým existencia všemohúceho, dobrotivého Boha, ku ktorej sa hlásila tak teológia, ako aj niektorí veľkí osvietenci, sa nedá logicky o nič exaktnejšie zdôvodniť ako absolútny duch, všeobecná vôľa alebo nič. Iné sa vždy predstavuje ako to, čo transcenduje jav, ako to, čo je pozitívne alebo negatívne nepodmienené. Je v rozpore s názorom, že celá umom uznaná realita sa viaže na intelektuálne funkcie subjektu. V dôsledku toho by sme toto Iné mohli pochopiť ako otáznym moment javu. Teda čím viac pokroku, tým ohrozenejšia je nielen viera, ale aj skutočná túžba po lepšom. Práve preto sa celé a neúplné pozitivistické myslenie a cítenie stáva fenoménom detského veku ľudstva, ktorý patrí k rozhodujúcemu faktoru vedomého i nevedomého pesimizmu súčasnosti.

H. G.: *To znamená, že pokrok ohrozuje aj túžbu.*

Max Horkheimer: Stále viac a viac som presvedčený, že by sa nemalo hovoriť o túžbe, ale o obave z toho, že Boh nie je.

H. G.: *Pán Horkheimer, dnes sa veľmi ostro diskutuje o tom, či je v kritickej teórii skrytá teológia. Môžete odpovedať na túto otázku súhlasným "áno"?*

Max Horkheimer: Kritická teória obsahuje prinajmenšom myšlienku na teologické, na Iné. To neznamená, že negujeme pokus o vytvorenie rozumnejšej, t.j. spravodlivejšej spoločnosti. Ako som už viackrát povedal, konečným nie je komplexný spravodlivý poriadok, za ktorý sa platí obmedzením slobody, ale iba plauzibilný poriadok jestvujúceho a okrem iného aj odstránenie nezmyselnej krutosti. Je predsa pozoruhodné, že zánik náboženstva prebieha skoro synchronne so začiatkom sociálnych revolúcií, s túžbou po lepšom živote. Domnievam sa, že negácia ideí zmŕtvychvstania, posledného súdu, večného života ako dogmatických zásad úplne odhalí ľudskú potrebu nekonečnej blaženosti a tá sa objaví v protiklade k negatívnym pozemským vzťahom.

H. G.: *Karl Marx z toho rozvinul svoju teóriu triedneho boja, diktatúry proletariátu.*

Max Horkheimer: Mám pocit, že Marx bol poplatný židovskému mesianizmu. Pre mňa má základný význam to, že Boha nemožno zobrazit', že toto Ne-zobraziteľné je predmetom našej túžby. Mal som kvôli tomu určité ťažkosti pri posudzovaní založenia židovského štátu v Izraeli, a nie v inom regióne. V Biblii je predsa napísané, že Mesiáš povedie spravodlivých všetkých národov k Sionu. Ešte vždy myslím na to, ako štát Izrael, s ktorým súhlasím, dnes exaktne vysvetlil toto proroctvo. Je Izrael biblickým Sionom? Ak je to tak, zdá sa mi, že riešenie spočíva v tom, že prenasledovanie Židov - a to patrí k proroctvu - pokračuje i napriek štátu Izrael. Izrael je dnes trápená krajina - tak, ako sú neustále trápení aj Židia. Preto súhlasíme s Izraelom. Pre mňa je rozhodujúce, že Izrael je azylom pre mnohých ľudí. No aj napriek tomu sa mi dnes zosúladenie predpovedí Starého zákona nezdá ľahké.

H. G.: *Pán Horkheimer, predtým sme sa pokúšali prist' na stopu skrytej teológie v kritickej teórii. Pokúšali sme sa nájsť inštanciu pre morálne konanie. Nemohlo by byť touto inštanciou svedomie?*

Max Horkheimer: Svedomie celkom určite takouto inštanciou bolo. Hovorím vedome *bolo*, lebo sa obávam, že dnes sa už spochybňuje.

Freud učí, že v človeku vzniká svedomie vďaka autorite otca. Tým, že deti denne počúvajú od otca: "Buď usilovný, pravdovravný, rob dobre!", prechádzajú tieto maximy do ich psyché. Nakoniec prijímajú hlas otca ako svoj vlastný. V puberte potom dieťa vyčíta otcovi jeho požiadavky ako svoje vlastné: "Hovoríš vždy pravdu, si vždy usilovný, robíš vždy dobre?" V mnohých prípadoch dochádza ku konfliktom. Až keď syn prekoná pubertu, porozumie, že v tomto svete vlastne nemožno hovoriť pravdu, robiť dobre, to, čo bezprostredne zodpovedá požiadavkám. Potom je dospelý.

H. G.: *Kde je ale začiatok? Prečo mohol "prvý" otec povedať: "Hovor pravdu, rob dobre!" Odkiaľ sám vzal tieto maximy?*

Max Horkheimer: Určite tu hrá rozhodujúcu rolu náboženstvo. No omnoho dôležitejšie je to, že tvorba svedomia je dnes ohrozená. Autorita otca je predsa ohrozená početnými sociologickými, psychologickými a technickými zmenami, zvlášť občianskej rodiny. K nim možno prirátat' aj antikoncepcnú tabletu. Domnievam sa, že to všetko má obrovské následky. Nehrá svedomie inú rolu, keď autorita otca nie je taká ako predtým? To sú otázky, ktoré sa dnes vôbec neskúmajú. Domnievam sa, a to na základe postavenia rodiny, ktorá dnes už nemá taký význam ako predtým, že sa úplne radikálne zmení náš spoločenský život.

V každom prípade je jasné, že pád mýtu otca bez zodpovedajúcej náhrady spochybni existenciu svedomia ako spoločenského fenoménu. Matka, ktorá je zamestnaná, je niečím úplne iným ako matka, ktorej životnou úlohou bola výchova detí. Povolanie zvecňuje jej myšlienky. K tomu sa pripája ešte niečo iné. Je rovnoprávna. Nehľadiac na výnimky, už nevyžaruje lásku ako predtým. Vtedy si matka uchovala svoju celkovú prirodzenosť a vyžarovala ju svojou rečou, svojimi pohybmi. Spomeňte si na príklad, ktorý som uviedol. Jej vedomé a nevedomé reakcie hrali vo výchove rozhodujúcu rolu. Formovali dieťa možno dôraznejšie ako príkazy.

H. G.: *Môžeme otočiť koleso vývoja späť?*

Max Horkheimer: Vychádzam z toho, že tento proces nemožno vrátiť späť. Možné je to azda iba za cenu hrozných katastrof, napr: nukleárnej vojny. Chcem tu opäť zdôrazniť, čo rozumiem pod kritickou teóriou. To, čo sa udialo, poukazuje na negatívny charakter tohto procesu.

Tu vo Švajčiarsku, aby som uviedol ďalší príklad, zúri neustály boj o zrovnoprávnenie ženy. Myslím si, že Nietzsche mal úplne pravdu, keď povedal, že žena svojím zrovnoprávnením stratí to najdôležitejšie, čo má: nezvecnené, nie čisto pragmatické myslenie.

H. G.: *Nehrá tu kritický teoretik tragickú rolu Dona Quichotta? Predsa bojuje proti vývoju, proti tomu, čo nazývame imanentná logika dejín, ktorej sa ešte dotkneme. Nemá vždy šancu prežiť rôzne zmeny, ktoré spôsobil.*

Max Horkheimer: Táto otázka sa dá zodpovedať rôznymi spôsobmi - psychologicky, filozoficky a teologicky. Pokúsim sa ju zodpovedať teologicky. Pokúsim sa jednoducho zvýrazniť negatívne účinky určitých prúdov, lebo verím, že láska je lepšia než nenávisť. Tým zohľadním tieto postuláty, aj keď sa pritom nemôžem odvolávať na Boha. Domnievam sa, že to neplatí len pre mňa, ale pre všetkých ľudí.

H. G.: *To by znamenalo: aj za revolucionármi proletariátu, napríklad za Liebknechtom, Rosou Luxemburgovou, ktorí chceli vykonať niečo dobré pre spoločnosť i vo vedomí, že*

sa nedožijú víťazstva svojich ideí, aj za nimi stojí čosi teologické. Urobili to z lásky k ľuďom.

Max Horkheimer: Kvôli láske k ľuďom. To je opäť moment môjho záujmu o židovstvo: identifikácia nie s Iným, ale s inými. Mojm záujmom je osud iných. Chápem sa ako príslušník ľudstva, v ktorom prežijem. Ak myslím na seba, myslím na seba ako na príslušníka ľudstva.

Mučeníci a osvietenci každého obdobia sa zriekli seba, aby iní žili. Pokladám za veľmi dôležité ozrejmiť na tomto mieste súvislosť s kritickou teóriou. Skutočná spoločenská funkcia filozofie spočíva v kritike jestvujúceho. To neznamená povrchné tľachanie o jednotlivých ideách alebo stavoch, ako keby filozof bol akýsi komický čudák. Neznamená to však ani to, že by filozof mal obžalovať ten alebo onen izolovane vzatý stav a odporučiť nápravu. Vlastný cieľ takejto kritiky je zabrániť tomu, aby sa ľudia stratili v tých ideách a vzťahoch, ktoré im ponúka spoločnosť v jej terajšej organizácii. Ľudia sa musia naučiť chápať vzťah medzi ich individuálnymi činnosťami a tým, čo nimi dosiahnu, medzi ich partikulárnou existenciou a všeobecným životom spoločnosti, medzi ich dennými projektami a veľkými ideami, ktoré uznávajú.

H. G.: *Nejaví sa to ako ilúzia vzhľadom na to, čo nazývate imanentnou logikou dejín, vzhľadom na pochmúrny obraz budúcnosti riadeného sveta?*

Max Horkheimer: Ešte raz: imanentná logika dejín, ako ju chápem dnes, skutočne vedie k riadenému svetu. Zdá sa mi, že totálna organizácia sveta sa stáva nevyhnutnou vďaka rozvíjajúcej sa moci techniky, rastu obyvateľstva, nezadržateľnej reštrukturalizácii jednotlivých národov do pevne organizovaných skupín, bezohľadným pretekom medzi mocenskými blokmi. Pomocou vedy a techniky si človek podrobil obrovské sily prírody. Ak nemajú tieto sily - napr. jadrová energia - pôsobiť zničujúco, musia byť pod dozorom skutočne racionálneho centrálného riadenia. Aby som spomenul iný príklad - moderná farmácia umožňuje vďaka antikoncepčnej tabletke manipulovať s ľudskou plodnosťou. Jedného dňa budeme potrebovať aj riadenie pôrodov.

Domnievam sa, že ľudia v tomto riadenom svete nebudú môcť slobodne rozvinúť svoje sily, ale sa prispôbia racionalistickým pravidlám a budú ich nakoniec inštinktívne poslúchať. Ľudia tohto budúceho sveta budú konať automaticky: na červenú stáť, na zelenú ísť. Budú počúvať značky. Individualita bude hrať čoraz menšiu úlohu. V 19. storočí, v období liberalizmu, veľmi záležalo na jednotlivcovi, osobnosti. Robil veľké veci na vlastnú zodpovednosť. Aj dejiny poznali osobnosť. No dnes je relatívne ľahké vymeniť člena predstavenstva firmy alebo ministra a nahradiť ho inou figúrou.

H. G.: *A čo sa stane zo slobodnej vôle?*

Max Horkheimer: Možno ju u ľudí budeme musieť hľadať asi tak ako u včiel, mravcov či rôznych iných tvorov na tejto Zemi.

H. G.: *V riadenom svete teda nebude slobodná vôľa?*

Max Horkheimer: Závaznú odpoveď na to nemôžem dať. No domnievam sa, a dnes to už môžem povedať, že imanentná logika súčasného historického vývoja, ak nebude prerušená katastrofami, poukazuje na zrušenie slobodnej vôle.

H. G.: *To zaváňa duchom zániku.*

Max Horkheimer: Rád by som to vymedzil presnejšie. Európska civilizácia v zmysle 19. storočia má len nepatrný, ba pravdepodobne žiadny výhľad na to, aby sa v nasledujúcich storočiach ďalej rozvíjala. Napriek tomu bude mať riadený svet jednu pozitívnu stránku: materiálne potreby ľudí budú možno uspokojené.

H. G.: *Aj tak sa mi zdá, že Váš názor na riadený svet je veľmi negatívny a pesimistický.*

Max Horkheimer: Nie je to názor čisto pesimistický. Možno sa aj v riadenom svete rozvinú sily, ktoré nebudú viesť iba k technickému pokroku - napríklad pokiaľ ide o spravodlivosť, ubúdanie konfliktov podmienených chaotickým stavom sveta, možno aj o vedomie univerzálnej solidarity.

H. G.: *Je isté, že príde riadený svet?*

Max Horkheimer: Skúsím to povedať takto: V danom okamihu nemôžeme svojvoľne zvrátiť proces vývoja, lebo totálna transformácia skutočne každej oblasti bytia na oblasť prostriedkov vedie v konečnom dôsledku k likvidácii subjektu, ktorý ju má pochopiť. Nemožno zvrátiť takýto proces. Môžeme sa pokúsiť o záchranu niektorých tradícií, pričom zviditeľníme premeny aj v ich negativite.

Spravodlivosť a sloboda sú teda dialektické pojmy. Čím viac spravodlivosti, tým menej slobody; čím viac slobody, tým menej spravodlivosti. Sloboda, rovnosť, bratstvo - to je úžasné heslo. Lenže ak chcete zachovať rovnosť, musíte obmedziť slobodu, a ak chcete ľuďom ponechať slobodu, nejestvuje žiadna rovnosť. Predtým sme hovorili o liberalizme. K tomu by som niečo dodal. Marx projektoval všestranný rozvoj osobnosti ako cieľ do budúcnosti. Tento rozvoj je však produktom liberalistického obdobia, produktom, ktorý zmizne spolu s liberalizmom. Dnešnou témou je zachovanie Ja, pričom žiadne Ja hodné zachovania neexistuje.

H. G.: *Ak vývin spoločnosti podlieha vlastnej imanentnej logike, ak sú tlaky na prispôbenie sa jednotlivca čoraz väčšie, ak sa stále zmenšuje rola individuality, aké má ešte spoločenská teória opodstatnenie?*

Max Horkheimer: Poviem to teda jednoducho: ešte nežijeme v úplne zautomatizovanej spoločnosti, náš svet ešte nie je totálne riadený. Dnes môžeme robiť ešte veľa vecí, aj keď v budúcnosti im hrozí zánik.

H. G.: *Nemôžeme tomu, čo nazývate imanentnou logikou dejín, logikou spoločenského vývinu odporovať? Nemôžeme zabrániť vzniku riadeného sveta?*

Max Horkheimer: Nie, nemôžeme. Môžeme si pomôcť azda tým, že sa vyvarujeme náhodností vo vývoji.

H. G.: *Pán Horkheimer, nemohol by byť východiskom pre mnohých ľudí farmaceuticky vyprodukovaný sen?*

Max Horkheimer: Totálne riadenie sveta odstráni zdraviu škodlivé omamné prostriedky. Možno zavedie neškodné omamné prostriedky, lebo svet bude nudný.

H. G.: *A teológia, túžba po absolútnom? Čo sa z nej stane v totálne riadenom svete?*

Max Horkheimer: Táto túžba možno bude aj v riadenom svete. Aj keď sa totiž uspokojia všetky materiálne potreby, nevyhnutná smrť človeka zostáva skutočnosťou. A možno práve preto, že všetky jeho materiálne potreby sú uspokojené, človek si začne zvláštnym spôsobom uvedomovať túto skutočnosť. Možno potom vznikne pravá solidarita ľudí, o ktorej sme hovorili na začiatku. Možno prispeje k zmierneniu negatív totálneho riadenia.

H. G.: *Prečo bude svet taký nudný?*

Max Horkheimer: Odstráni sa teologický rozmer. Tým zmizne zo sveta to, čo nazývame "zmysel". Hoci bude panovať veľká pracovitosť, bude vlastne nezmyselná, a teda nudná. Príde deň, keď sa filozofia bude pokladať za detskú zábavu. Možno už onedlho ľudia povedia, že celý tento náš vážny rozhovor a špekulácia o vzťahoch transcendentného a relatívneho je iba pochabosť. Nastane koniec vážnej filozofie.

Z nemeckého originálu *Die Sehnsucht nach dem ganz Anderen*. Hamburg, Furche Verlag 1970, s. 54-89 preložil Michal Chabada.